

Kuvandikova Nilufar Oblakulovna
O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti o'qituvchisi
kuvandikovaniulfar57@gmail.com

UO'K:377.1:42

BO'LAJAK INGLIZ TILI O'QITUVCHILARNING KOMPETENTLIGINI TA'MINLASHDA SINERGETIK YONDASHUV

***Annotasiya.** Davlatimiz rahbari tomonidan taklif qilingan III-Renesansning shakllanishida chet tilini o'rganish goyat muxim masala. Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev shu sabablarga ko'ra chet tilini o'rganishni ustuvor masala deb e'lon qilganligi bejiz emas. Shu nuqtai nazardan bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining kreativligini ta'minlashda sinergetikaning asosiy tushunchalaridan foydalanish muximdir. [5]. Biz ushbu makolada bulajak ingliz tili o'qituvchilarining kompetentligini ta'minlashda sinergetik yondashuvni asos qilib oldik. XX asrning 70 yillarida nemis olimi G.Xaken va belgiyalik olim, Nobel mukofoti sovrindori I.Prigojin fanga yangi metodologiyani olib kirdi. G.Xaken o'z qarashlarini «Sinergetika» [1], I.Prigojin esa «Xaosdan tartib» («Poryadok iz xaosa») nomli kitoblarida aniq dalillar bilan isbotlab berdi[2].*

***Kalit suzlar:** sinergetika, agglyutinasiya, fluktuasiya, fuziya, paradigma,bifurkasiya.*

Кувандикова Нилуфар Облокуловна
Преподаватель Узбекско-Финляндского педагогического института
kuvandikovaniulfar57@gmail.com

СИНЕРГИЧЕСКИЙ ПОДХОД В ОБЕСПЕЧЕНИИ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

***Аннотация.** Изучение иностранного языка является очень важным вопросом в формировании III-го Возрождения, предложенного лидером*

нашей страны. Недаром президент по этим причинам Ш. Мирзиёев объявил изучение иностранного языка приоритетным вопросом. С этой точки зрения важно использовать основные понятия синергетики в обеспечении творчества будущих учителей английского языка. [5]. В данной статье мы взяли за основу синергетический подход к обеспечению компетентности будущих учителей английского языка. В 70-х годах 20 века немецкий ученый Г. Хакен и бельгийский ученый, лауреат Нобелевской премии И. Пригожин ввели в науку новую методологию. Г. Хакен наглядно доказал свои взгляды в своих книгах «Синергетика» [1], а И. Пригожин «Порядок из хаоса» [2], («Порядок из хаоса»).

Ключевые слова: синергетика, флуктуация, бифуркация, агглютинация, парадигма, слияние.

Kuvandikova Nilufar Oblokulovna

Teacher of Uzbekistan-Finland Pedagogical Institute

kuvandikovani1ufar57@gmail.com

A SYNERGETIC APPROACH TO ENSURING THE COMPETENCE OF FUTURE ENGLISH LEARNERS

Abstract. *Learning a foreign language is a very important issue in the formation of the III-Renaissance proposed by the leader of our country. It is not for nothing that President Sh. M. Mirziyoev declared learning a foreign language as a priority issue for these reasons. From this point of view, it is important to use the basic concepts of synergetic in ensuring the creativity of future English language teachers [5]. In this article, we have taken as a basis a synergistic approach to ensure the competence of future English language teachers. In the 70s of the 20th century, German scientist G. Haken and Belgian scientist, Nobel laureate I. Prigogine introduced a new methodology to science. G. Haken proved his views*

with clear evidence in his books "Synergetics" [1], and I. Prigozhin "Order from chaos"[2],("Poryadok iz khaosa").

Keywords: synergetiks, fluctuation, bifurcation, agglutination, paradigm, fusion.

Kirish

Sinergetika nuqtai nazaridan ijtimoiy tizimning har bir holati bifurkasiya holatidir. Buni ijtimoiy mohiyatga ega bo'lgan til xodisasiga ham tadbiq etish mumkin, ya'ni xech bir tilda ma'lum tip abadiy yashamaydi, balki tarixiy taraqqiyot natijasida har bir tilda muayyan tipologik o'zgarishlar yuz beradi. Tilda bir tip unsurlari so'sayib, ikkinchi tip kuchayib borish tendensiyasi kuzatilgan nuqta til tizimidagi bifurkasiya xolatiga misol buladi. Masalan, dalillar shuni ko'rsatadiki, qadimgi ingliz tilida (Old English) fuziya tendensiyasi ustuvor bo'lgan, lekin zamonaviy ingliz tilida (Modern English) agglyutinasiya tendensiyasi kuchaymoqda.

Xitoy, mug'ul va arab tillarining tipologik belgilarida turli innovasiyalarning yuzaga kelayotgani mazkur tillar taraqqiyotining ham bifurkasiya holatida ekanini, keyinroq barqaror rivojlanish yo'li – attraksiya bosqichiga o'tishini belgilaydi.

Adabiyotlar tahlili

Sinergetika (yunoncha "senergeia" – «hamkorlik», - «hamjixatlik» ma'nolarini anglatadi) – tabiatdagi murakkab tizimlarda o'z-o'zini shakllantirish (tashkil qilish) jarayonini, evolyusiyaning qay bosqichida xaos ijobiy rol o'ynashi, xaosdan tartibning paydo bo'lishi, qonuniyatdan chetlashish xolatlari (fluktuasiya), beqaror va barqaror xolatlar, chiziqli va chiziqsiz taraqqiyot, rivojlanishning ko'p muqobilligi kabi masalalarni o'rganadi [3].

Fluktuasiya sinergetikadagi asosiy tamoyillardan biri sanaladi, u barqaror holatdan chetlashishni bildiradi, u sistemani to'la egallab olib, uning mavjudlik tartibini butunlay o'zgartirib yuborishi mumkin. Tilshunoslikda fluktuasiyaga misol sifatida singarmonizmning o'zbek tili materialida deyarli yuqolib borayotganligini

keltirish mumkin. Chunki singarmonizm turkiy tillar uchun xos bo'lgan umumiy qonuniyat hisoblanadi, lekin mazkur hodisa o'zbek tilida fluktuasiyaga uchramoqda. Yoki o'zbek tilida boshqa tipga xos belgilar – fuzion jarayonlarning uchrashi agglyutinasiya tipiga nisbatan chetlashish holat-fluktuasiya sanaladi. Bu kabi misollarni til sistemasidan yana ko'plab topish mumkin.

Bugungi kunda iqtisodiy sinergetika, ijtimoiy sinergetika hakida fikr yuritilgan ekan, serqirra tabiatga ega bo'lgan til tizimida ham o'ziga xos «lisoniy sinergetika» (lingvosinergetika) mavjud deb muloxaza yuritish joiz bo'ladi. Bizningcha, lisoniy sinergetika [5] tilda o'z-o'zini shakllantirishning umumiy qonuniyatlarini, lisoniy tartib va lisoniy xaos munosabatdorligini, tilning tadrijiy taraqqiyotidagi tipologik o'zgarishlar, yangilanishlar, boshqa sifat bosqichiga o'tish jarayonlarini bifurkasiya (rivojlanishning 2 ga ayrilishi), polifurkasiya (rivojlanishning bir necha yo'nalishga tarmoqlanishi), attraksiya (magnit qutblari kabi o'ziga tortivchi rivojlanishning barqaror holati), fluktuasiya (barqaror qonuniyatdan og'ish, chetlashish xolati) tamoyillari asosida talqin etishga yo'naltirilgan paradigmadir. «Tilning sinergetik paradigma asosida rivojlanishi» deb atalgan, unda til taraqqiyoti sinergetik paradigma qonuniyatlariga muvofiq yuz berishi ilmiy asoslangan. Tilshunoslikda sinergetik paradigmaga asoslangan holda V. Arshinov, Ya.Svirskiy, B.Gyorsel, I.A. German, G.G. Moskalchuk kabi olimlar maxsus tadqiqotlar olib borgan. Shulardan kelib chiqib, til tizimida sinergetik paradigmaning namoyon bo'lishini asoslash mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot ishida sinergetika va dialektika, tahlil va sintez, induksiya va deduksiya, tizimli tahlil va sosiologik tadqiqot kabi usullardan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar

Til ochiq sistema sifatida ijtimoiy muhitda uzluksiz o'zaro ta'sirlashuv hisobiga taraqqiy etadi. Til tarixiy taraqqiy etadi. Til tarakkiyot jarayonida mavjud

belgilarini yo'kotishi, yangi xususiyatlar kasb etishi, avvalgi holatdan tubdan farq qiluvchi yangi strukturalar hosil qilish mumkin. Masalan, xind-yevropa tillarining bundan 2-3 ming yil oldingi kelishik fleksiylari, fuziya bilan xarakterlanadigan murakkab morfologiyasi kuchli sintetizm tendensiyasi kabi belgilari o'z o'rnini yangi strukturalarga agglyutinasiya analitizm tendensiyalariga bo'shatib bermoqda. Bu holat tillarning dissipativ strukturalar sifatida sinergetik paradigмага asosan fluktuasiyaga uchrab borgan. Asta-sekinlik bilan fluktuasiya kelishiklar tizimiga ta'sir qilib borgan, natijada bifurkasiya mexanizmi ishga tushgan, flektiv qurilmalar o'rnini analitik shakllar egallab, fuziyaga nisbatan agglyutinasiya ustuvorlik qila boshlagan.

Kreol va pijin tillar tipi ham (kreollashuv va pijinlashuv jarayoni) sinergetik paradigma asosida til kontaktlari ta'sirida shakllanishini ta'kidlash lozim. Bunda yangi kreol yoki pidjin til dissipasiya (inglizcha dissipate – «tarqalish», «sochilish» ma'nosini anglatadi; sinergetikaning asosiy tamoyillaridan biri, bunda bir strukturadan yangi strukturaning paydo bo'lishi tushuniladi) qonuniyatiga muvofiq shakllanadi. Kreollashuv jarayonida til yangi tipologik tizimga ega buladi, fluktuasiya, bifurkasiya, dissipasiya asosida til bir tartibdan boshqa bir tartibga o'tadi, bunda ikki yoki undan ortiq tillarning korporativ ta'sirlashuvi muhim ahamiyat kasb etadi. Lekin shuni alohida ta'kidlash zarurki, yangi sifat bosqichiga o'tish jarayonining qachon yuz berishini oldindan aytib bo'lmaydi.

Tilshunoslik tarixida tilning evolyusion taraqqiyoti va dinamikasi xususida turli xil qarashlar mavjud. Dastlab XIX asrda uch taraqqiyot fazasi – amorflik - agglyutinativlik – flektivlik bosqichlari ko'rsatiladi. XX asrga kelib tillarning stadial taraqqiyoti flektivlik – agglyutinativlik – amorflik tarzida yuz beradi deb belgilandi. Mazkur masalaga sinergetik paradigma nuqtai nazaridan yondashilsa, uning ayrim muammoli jihatlariga yechim topiladi. Lisoniy tiplarning taraqqiyotini soddadan

murakkabga qarab boruvchi «chiziqli» yunalishda deb talqin qilish, bizningcha, bir tomonlama yondashuv hisoblanadi.

Lisoniy tiplardagi o'zgarishlarni kuzatadigan bo'lsak, ularning «nochiziq» taraqqiyot trayektoriyasiga ega bo'lishi ayon bo'ladi. Mazkur holatni qiyshiq sinusoidga o'xshatish mumkin, tadrijiy ravishda u «egri chiziq» dinamikasi bo'yicha taraqqiy etadi.

Fuziya lisoniy tipi turkiy tillar, xususan, o'zbek tili uchun ustuvor xolat sanaladi, lekin ushbu beqarorlik til sistemasi uchun ahamiyatsiz emas. Chunki lingvosinergetik paradigmada ayni shunday fakultativ jarayonlar, beqaror holatlar juda muhim ahamiyatga molik hisoblanadi, ularni yangi tartibga va strukturalarning shakllanishiga zamin yaratadi deya ijobiy baholash mumkin. Bu haqida Ye.N.Knyazeva shunday yozadi: «Beqarorlik ochiq sistemalarda tubdan yangilanishlarga olib keladi. Umuman olganda, agar beqarorlik bo'lmasa, demak, taraqqiyot ham yo'q. Beqarorlik rivojlanishni bildiradi yoki boshqacha qilib aytganda, taraqqiyot beqarorlik, tasodifiy xolatlar, fluktuasiyalar asosida amalga oshadi.» Shu ma'noda tilda ham lisoniy tiplar uzluksiz tarzda barqarorlikdan beqarorlikka yoki, aksincha, almashib turadi.

Ingliz tili bifurkasiya nuqtasida: fuziya va agglyutinasiya tendensiya deb atalgan, unda fuzion til sinalgan ingliz tili misolida boshqa morfologik tip-agglyutinasiya kuzatiladigan o'rinlar taxlilga tortilgan.[4] Biz fuzion tilda agglyutinasiya, agglyutinativ tilda fuziya uchrashini tahlil etish bilan tillarning politipologik xarakterga ega ekanligini, tillarning sinergetik paradigma asosida rivojlanishini amaliy jihatdan isbotlashni maqsad qilganmiz. Til taraqqiyotining keyingi davrlarida ingliz tilida agglyutinativ – analitik belgilarning kuchayishi jarayoni kuzatilmoqda. Buni faktografik ma'lumotlar ham tasdiqlamoqda. Ingliz tilida agglyutinasiya tipi quyidagi o'rinlarda faol uchraydi:

I. Suz yasalishi jarayonidagi agglyutinatisiya:

1. Ot yasovchi qo'shimchalarda: -er, read+er=reader-ness, kind+ness=kindness; -hood; child+hood; -dom; king+dom=kingdom; -ship; friend+ship=friendship.
2. Sifat yasovchi qo'shimchalarda: -able; change+able=changeable; al; form+al=formal; -ent; insist+ent=insistent; -ful; doubt+full=doubtful; -ish; child+ish; -less; hope+less=hopeless; -ous; danger+ous=dangerous.
3. Ravish yasovchi qo'shimchalarda: -ly; fluent+ly=fluently; -wise; clock+wise=clockwise; -ward; down+ward=downward; home+ward=homeward.
4. Fe'l yasovchi qo'shimchalarda: -en; deep+en=deepen; -ize; symbol+ize=symbolize; modern+ize=modernize; ideal+ize=idealize.
5. Prefikslar (old qo'shimchalar): anti-; anti+freeze=antifreeze; bi-; bi+lingual=bilingual; co-; co+author=co-author; counter-; counter+attack=counter-attack; dis-; dis+satisfaction=dissatisfaction; en-; en+rich=enrich; hyper-; hyper+text=hypertext; inter-; inter+national=international; miss-; mis+understand=misunderstand; non-; non+smoker=nonsmoker; over-; over+estimate=overestimate; poly-; poly+syllabic=polysyllabic; post-; post+war=postwar; pre-; pre+school=preschool; re-; re+write=rewrite; sub-; sub+way=subway; ultra-; ultra+violet=ultraviolet; un-; un+do=undo; under-; under+line=underline.

II. Forma yasalishi jarayonidagi agglyutiniya:

1. Otlarning ko'plik shakli -s(-es) kushimchasi yordamida agglyutiniya usulida hosil qilinadi, undan ortiq otlargina fuziya asosida grammatik ko'plik ma'nosini anglatadi. Bunda fuziyaga nisbatan agglyutiniya tendensiyasi ustuvorlik qiladi: book+s=books; day+s=days kabi.
2. Qaratqich kelishigi (Genetive case): John's car_Jonning mashinasi.

3. Sifat va ravishlarda daraja xosil qiluvchi qo'shimchalar –er va –est formantlari: strong+er=strongest, clean+est=largest.
4. Son hosil qiluvchi formantlar: four+teen=fourteen, seven+ty=seventy.
5. Fe'llarda noaniq hozirgi zamon (Present Simple tense) ning III shaxs birlik shakli –s (es) kushimchasi: read+s=reads, discuss+es=discusses.
6. Fe'llarning davom zamon (Continuous tense form) shakli: read+ing=reading, sing+ing=singing.
7. Ingliz tilida to'g'ri fe'llarning (regular verbs) o'tgan zamon shakli agglyutinasiya tendensiyasi asosida suzga kushiladi. Shuni aloxida ta'kidlash zarurki, ingliz tili leksikonidagi fe'llarning asosiy qismini to'g'ri fe'llarning asosiy qismini to'g'ri fe'llar tashkil etadi, noto'g'ri fe'llar 250 dan ortiq.

Demak, ingliz tilida fe'llarning o'tgan zamon shaklini hosil qilishda agglyutinasiya tendensiyasi fuziyaga nisbatan asosiy o'rinni egallaydi. 2007 yilda nashr etilgan «Oxford Dictionary Thesaurus & Wordpower Guide» lugatida notog'ri fe'llar 271 ta kursatilgan. Ulardan 140 tasi sof holatda fuziyaga uchragan noto'g'ri fe'llar, 87 tasi fuziyaga uchragan fe'llarning prefiksasiya (for-, mis-, out-, re-, un- kabi old qo'shimchalarni 140 ta fe'lning ayrimlariga qo'shilishi asosida) usuli asosida qayta takrorlanishidan hosil bo'lgan noto'g'ri fe'llar, 44 tasining ayrimlari suppletiv usul bilan o'zgarishga uchragan, ayrimlari agglyutinasiya asosida birikkan, ayrimlari hech qanday o'zgarishga uchramagan noto'g'ri fe'llardir. Demak, ingliz tilida agglyutinasiya fuziya tendensiyasga qaraganda dominantlik qilmoqda.

Xulosa

1. Sinergetika yangi fan paradigmasi sifatida dunyoning sirli manzarasini tushuntirib bermoqda, bunda disipasiya, bifurkasiya, fluktuasiya, nochiziqli tarakkiyot, koevolusiya kabi qonuniyatlar murakkab sistemalarning, xususan, til sistemasining yashash va rivojlanish sabablarini izohlab bermoqda. Har qanday tilda ustuvor lisoniy tip bilan bir qatorda boshqa lisoniy tiplarning ham kuzatilishi tildagi

«sinergetika» ni anglatadi. Negaki, sinergetika yunoncha synergeia – «hamkorlik» , «hamjixatlik» ma'nolarini anglatadi. Bundan ko'rinadiki, xar bir til bir necha tiplarning ijobiy ma'nodagi «hamkorligi» asosida taraqqiy etadi.

2. Tilda har xil lisoniy va nolisoniy ta'sirlarning tarqalishi natijasida yangi belgilar, morfologik va sintaktik strukturalar yuzaga keladi. Xususan, turkiy tillarda fuziya unsurlarining mavjudligi, xind-yevropa tillarida agglyutinasiya, analitizm tendensiyalarining uchrashi, xitoy, vyetnam tillarida izolyasiya bilan yonma-yon agglyutinasiya tendensiyasining rivojlanayotganligi, ikki yoki undan ortiq tillarning korporativ ta'sirlashuvi natijasida kreol va pidjin tillarning shakllanayotganligi kabi dalillar tilning dissipativ tizim ekanligini, har xil effektlar hisobiga sinergetik paradigma asosida taraqqiy etishini ko'rsatadi. Buni o'ziga xos lingvosinergetik paradigma deb nomlash mumkin.

3. Tilda lisoniy tiplarning stadial taraqqiyoti «nochiziq» taraqqiyot trayektoriyasiga ega buladi, ya'ni bir lisoniy tip muayyan vaqt dominantlik qiladi, tarixiy tarakkiyot jarayonida u sinergetikaning fluktuasiya, bifurkasiya, polifurkasiya qonunlari asosida «egri chiziq» dinamikasi bo'yicha rivojlanadi. Muayyan vakt oraligida avvalgi dominant lisoniy tip urnini fakultativ lisoniy tip egallaydi, keyinchalik ushbu tip xam boshka lisoniy tipga yon beradi. Shu tarzda lisoniy tiplar barqarorlik-beqarorlik, ustuvorlik-noustuvorlik, tartib-tartibsizlik kabi sinergetik paradigmaning asosiy tamoyillari asosida rivojlanish trayektoriyasiga ega bo'ladi.

4. Sinergetik paradigma nuqtai nazaridan tillarning morfologik kurilishi, tipologik belgilari xalqlarning tafakkur tarzi, dunyoqarashi va rasional rivojlanganlik darajasini ko'rsatuvchi mezon emas. Ixtiyoriy lisoniy tip ustuvor bo'lgan tilda gaplashuvchi xalqlar insoniyat tarixida yuksak sivilizasiya va madaniyat yaratganlar. Tarixning ma'lum bosqichidagi «madaniy tanazzul» ni tillarning tipologik

xususiyatlari asosida isbotlashga urinish masalaga g'ayriilmiy (kvazifan, psevdofan) yondashuv sanaladi.

5. Синергетика bugungi kunda «metafan» (yunoncha metha- «keyin», «barcha fanlardan keyingi») vazifasini bajarishi lozim, undagi qonuniyatlar universallik kasb etib, uni barcha fanlar «o'ziniki» hisoblab, ulardan foydalanadi. Amerikalik olim T. Kun o'zining "Structure of scientific revolution" ("Ilmiy inkilob strukturasi") asarida yozishicha, ilm-fandagi inqilob hodisaga yondashuvning o'zgarishi va paradigmaning yangilanishi bilan o'lchanadi. Shu ma'noda sinergetikani XX-XXI asrlar fan paradigmasi sifatida deyarli barcha fan sohalari, shuningdek, tilshunoslik uchun ham metodologik asos sifatida qabul qilish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Хакен Г. Синергетика: Иерархии неустойчивостей в самоорганизующихся системах и устройствах: Пер. с англ.- М.: Мир, 1985. - 423с.(Hierarchies of instabilities in self-organizing systems and devices).

2. Николис Г., Пригожин И. Познание сложного. Введение: Пер. с англ. – М.: Мир, 1990. -344с.(Cognition of the complex)

3. Е.Н. Князева, С.П. Курдюмов. Основания синергетики. Синергетическое мироведение. –М.:КомКнига,2005.-240 с. (Foundations of synergetics. Synergetic worldview)

4. А.У. Рахимов. Фузия лисоний типини квантитатив ва синергетик ёндашув асосида тадқиқ этиш (узбек тили мисолида)-Т.:2009. 8 бет (Study of fusion language type on the basis of quantitative and synergetic approach (on the example of Uzbek language).

5. Сафаров Ш. Тил назарияси ва лингвометодология. — Тошкент: Баёз, 2015. — 373 б.